

*Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
Вип. 15. 2011. С. 173–185.*

Юрій ДОЛЖЕНКО

КРАНІОСКОПІЯ ПОХОВАНИХ У КУРГАННИХ МОГИЛЬНИКАХ ЧЕРНІГОВА X–XII ст.

У результаті розкопок Д. Самоквасова і Т. Кибальчича в 1872 р. отримано декілька антропологічних серій давньоруського часу із Чернігова (могильники на Болдіних горах та поблизу церкви Бориса і Гліба і Спаського Собору – район дитинця), які стали предметом дослідження декількох поколінь антропологів за краніометричною програмою (А. Богданов, Г. Дебець, Т. Трофімова, Т. Алексеева, П. Покас та ін.). Але і зараз, із застосуванням нових методик, аналіз цього матеріалу дає можливість зробити певні висновки в галузі палеоантропології. Так, А. Мовсесян за фенетичною методикою [Мовсесян, 2005, с. 237] дослідила 30 черепів із названих серій.

Програма, методика і матеріал. У цій роботі для характеристики курганних поховань населення Чернігова з використанням однієї із галузей расознавства – етнічної краніоскопії – вперше застосовується система дискретно-варіативних ознак, запропонована російським антропологом О. Козінцевим [Козінцев, 1987, 1988].

Автором статті досліджено 67 черепів із курганних могильників Чернігова: Болдіні гори (26 черепів: № 2001, 2006–2012, 2014–2016, 2018, 2020–2024, 2026–2029, 2031, 2033, 2034, 2037, 2040), розкопки Д. Самоквасова в 1872 р. [Самоквасов, 1878; Самоквасов, 1908, с. 188–201; Богданов, 1880, с. 352] та з кладовища на березі р. Стрижень біля церкви Бориса та Гліба (41 череп: № 1985–1994; 1996–2000), розкопки Кибальчича в 1878 р. [Алексеева, 1973, с. 32; Моця, 1993б, рис. 9, с. 18]. Болдінська курганна група (близько 200 курганів, зараз понад 100) є найбільш давньою і численною, вона розміщена за захисними спорудами передгороддя і залишена мешканцями подолу [Шекун, 2007, с. 106]. Всі чоловічі та жіночі черепи із вказаних могильників описані раніше за краніометричною програмою [Алексеева, 1973, с. 120–125]. Опрацьований краніологічний матеріал зберігається у фондах Інституту і Музею антропології МДУ [Алексеева, Эренбург, 1979, с. 84, 123; Алексеева, Ефимова, Эренбург, 1986, с. 99, 144].

Не можна сказати, що для чернігівської серії II із курганних могильників є специфічні низькі чи високі дискретні ознаки. Всі вони в межах норми, характерної для європеїдної раси. Єдине, що можна відмітити, – це помірний відсоток задньовиличного шва (11,1), ознаки, яка зустрічається частіше в групах південних народів. Але вже в ґрунтових похованнях із Чернігова ми спостерігаємо мінімальні відсотки прояву (1,7) цієї ознаки. Різниця суттєва (9,4 %). Також спостерігається підвищений відсоток клиноподібно-верхньощелепного шва (45,9) в досліджуваній серії на відміну від Чернігова I (29,4), тобто бачимо суттєву різницю в 16,5 %. Статевий диморфізм у серії Чернігів II направлений на підвищення значень клиноподібно-верхньощелепного шва в чоловічій частині популяції. Оскільки краніоскопічні ознаки не мають значимих кореляцій на внутрішньогруповому рівні, одразу переходимо до міжгрупового аналізу.

Як порівняльний матеріал були використані дані 15 краніологічних серій із території літописних полян та сіверян, досліджені автором (в дужках наведена кількість досліджених черепів). Серед них 87 сільських і 394 міських черепів Чернігівської і Переяславської землі [Коваленко, Моця, 1992; Моця, 1993б, с. 15–18] та Кисва.

Міське населення території сіверян представлено ґрунтовими похованнями Чернігова (N=205), куди входять такі краніологічні серії: чернігівський дитинець, кінець XI – друга половина XII ст. [Потехіна, Долженко, 2011, с. 279–296], чернігівський некрополь, X–XIII ст. [Долженко, 2011а, с. 48–75], чернігівське передгороддя, XI–XIII ст. [Долженко, 2010а, с. 83–87], і окольний град XI–XIII ст.

За досвідом О. Моці [Моця, 1990, с. 21], аналіз матеріалу проводився з дослідженням підкурганних і ґрунтових поховань окремо, що дозволить глибше дізнатися про морфологічні

та генетичні відмінності як сільського, так і міського слов'янського населення і їх васалів. Отже, далі йдуть: Путивль (N=28), урочище Городок [Тихомиров, 2008, с. 256], ґрунтова братська могила XIII ст., розкопки О. Сухобокова в 1979 р. та Нікольська Гірка, ґрунтовий могильник XII–XIII ст. [Покас, 1985, с. 31–33; Круц та ін., с. 466–467]; Новгород-Сіверський, раніше – Сіверськ (N=37), ґрунтовий могильник біля східного валу, XII–XIV ст., розкопки О. Моці, П. Покаса в 1981, 1984 рр., також Городище XIII ст., розкопки А. Кузи в 1982 р. [Покас, 1989, с. 50–51; Круц та ін., с. 475–476]. Крім того, в науковий обіг вводиться міський могильник Любеч¹, що складається із 34 черепів XI–XII ст. (городище Замок), розкопки Б. Рибаківа та Т. Макарова в 1958–1960 рр. [Рыбаков, 1958; 1964а, с. 21–23; Алексеева, 1969, с. 78; 1973, с. 121–125].

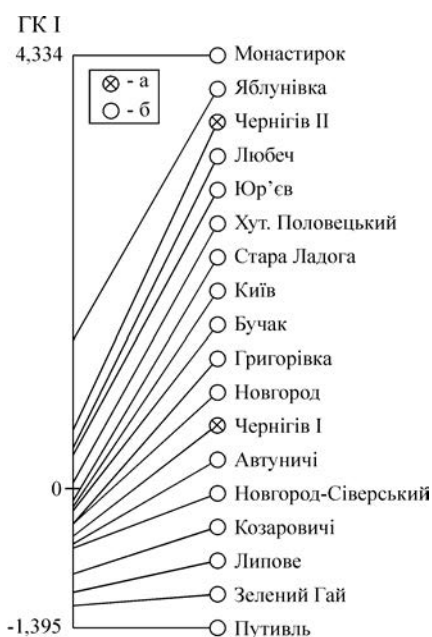

Рис. 1. Результати аналізу головних компонент: розташування 18 краніологічних груп вздовж ГК I (Чорнігів I – ґрунтові поховання; Чорнігів II – курганні поховання)

Fig. 1. Results of analysis of main components: situation of 18 craniological groups along GK I (Chernigiv I – ground burials; Chernigiv II – burial mounds)

(N=34) [Моця, Коваленко, Покас та ін., 1990; Коваленко, Моця, 1992, с. 5–10; Моця, 1997]; хут. Зелений Гай [Моця, 1990, табл. 1–2; Покас, Приймак, 1992; Покас, Осадчий, Приймак, 2007], курганний (X–XII ст.) та ґрунтовий (XII–XIII ст.) могильники, розкопки О. Сухобокова, О. Моці в 1987 р. (N=16, попередні дані).

Міські поляни представлені двома серіями: 138 черепів із Києва [Рудич 2005; Козак, 2010; Долженко, 2010б, с. 3–17]; 17 черепів із Юр'єва [Орлов, Моця, Покас, 1985, с. 30–62].

Сільське населення полян представляють такі серії: Бучак (N=45), відкрите поселення Григорівка біля літописного Канева (N=25) [Козак, 2000; 2000а; 2005]; хут. Половецький [Зіневич, 1967]; Монастирок (N=17) [Покас, 1988, с. 135–137]; Козаровичі (N=25) [Круц та ін., с. 453–456; Сегеда, 1999, с. 7–18] та давньоруський курганний могильник XI–XII ст. у с. Яблунівка Білоцерківського р-ну Київської обл. [Покас, 1984, с. 66–81].

Згадка в літописі про Любеч як про одне з найдавніших міст Русі датується 882 роком і пов'язується з відомим походом Олега по Дніпру на Київ [ПСРЛ, Стб. 16]. Згодом, у зв'язку з різними подіями, він неодноразово згадується на сторінках літопису. З вивченням Любецьких старожитностей пов'язана ціла низка імен українських та російських дослідників археології – В. Антоновича, М. Бранденбурга, Г. Милорадовича, В. Гончарова та ін. Найбільш значні результати були досягнуті експедицією Б. Рибаківа. У зв'язку з необхідністю проведення охоронних досліджень у Любечі в 1989 р. також працювала й Чернігово-Сіверська археологічна експедиція [Казаков, Марченко, 1993, с. 30]. Краніологію міського могильника схарактеризувала Т. Алексеева [Алексеева, 1973, с. 122], а за фенетичною програмою серію опрацювала А. Мовсесян [Мовсесян, 2005, с. 238].

Сільське населення з території сіверян репрезентують такі групи: Липове (N=37), курганний могильник XI–XII ст. у Талалаївському р-ні, розкопки О. Моці, П. Покаса [Моця, 1993а, 1993б, рис. 27, с. 69; Гравере, 2002, с. 210]; Автуничі

¹ Колекція зберігається у фондах Інституту і Музею антропології МДУ.

Розширити коло зіставних з Черніговом слов'янських груп дасть змогу залучення нами до аналізу двох серій словен новгородських (табл. 1), досліджених різними авторами [Санкіна, Козинцев, 1995, с. 53; Громов, Моїсєєв, 2004, табл. 1, с. 219].

Таблиця 1

Літературні джерела краніологічної характеристики використаних давньоруських серій.
Literature sources of Metrical and Epigenetic data

№ п/п	Краніологічні серії	Століття	Краніометрія	Краніоскопія
<i>Давньоруські групи Чернігова та Чернігово-Сіверської землі</i>				
1.	Чернігів I (грунтові поховання)	X–XIII	Ю. Долженко, 2011	Дані автора
2.	Чернігів II (курганні поховання)	X–XII	Г. Дебец, 1948; Aleksiejewa, 1966; Т. Алексєєва, 1973	--/--
3.	Новгород-Сіверський	XII–XIV	П. Покас, 1989	--/--
4.	Путивль (Н. Горка, Городок)	XII–XIII	П. Покас (додаток до планової теми О. Сухобокова)	--/--
5.	Любеч “Замкова Гора”	XI–XII	Т. Алексєєва, 1966; 1973	--/--
6.	Липове	X–XIII	Г. Дебец, 1948; Aleksiejewa, 1966; Т. Алексєєва, 1973; П. Покас, 1988	--/--
7.	Автуничі	X–XIII	--	--/--
8.	хут. Зелений Гай	XI–XII	П. Покас, 1987	--/--
<i>Київська земля</i>				
9.	Київ	X–XIII	Т. Рудич, 2005; О. Козак, 2003, 2010; І. Потєхіна, 1999, 2000, 2003; К. Хасанова 2008	--/--
10.	Юр'їв	XI–XII	П. Покас, 1985	--/--
11.	хут. Половецький	XI–XII	Г. Зіневич, 1967	--/--
12.	Бучак	X–XIII	О. Козак, 2000	--/--
13.	Григорівка	X–XIII	О. Козак, 2005	--/--
14.	Яблунівка	XI–XII	П. Покас, 1985	--/--
15.	Монастирок	XI–XII	П. Покас, 1988	--/--
16.	Козаровичі	XI–XIII	П. Покас (неопубліковані дані)	--/--
<i>Словени Новгородські</i>				
17.	Стара Ладога	XI–XII	С. Санкіна, О. Козінцев, 1995	С. Санкіна, О. Козінцев, 1995
18.	Новгород	X–XIII	Д. Пежемський, 2004	О. Громов, В. Моїсєєв, 2004

Аналіз головних компонент. Для визначення місця курганної серії із Чернігова серед давньоруських могильників для міжгрупового аналізу був застосований метод головних компонент [Дерябин, 2008, с. 76–117] (далі ГК) за допомогою статистичної програми RССOMP, яка проводить повний аналіз ГК та вирішує зворотне факторне завдання, а саме, знаходить значення кожної компоненти для кожного об'єкта. Для ПІ, ЗВШ, ПОВ ІІ, ППШІІ та НО дані склалися без урахування статі, для КВШ вираховувались півсуми чоловічих та жіночих значень. Попередньо з метою стабілізації дисперсії частоти перетворювались на радіани. Використовувались дані О. Козінцева, С. Санкіної, В. Моїсєєва, А. Громова та автора цієї

статті. Комп'ютерні програми для реалізації багатомірного аналізу були створені Б. та А. Козінцевими у 1991 р. Частоти краніоскопічних ознак аналізованих груп подані у табл. 2.

Таблиця 2

Частоти краніоскопічних ознак в Чернігівських серіях X–XIII ст.
та порівняльні дані з території Київської Русі, %

№ п/п	Серія	Століття	ПІ ²	ПОВ-П	ЗВШ	КВШ	ППШ	НО
1.	Чернігів-I (грунтові могильники)	X–XIII	8,0 (247)	56,4 (94)	1,7 (114)	29,4 (241)	62,8 (202)	25,9 (297)
2.	Чернігівський Некрополь	X–XIII	11,1 (75)	52,0 (25)	0 (13)	39,1 (76)	67,0 (91)	12,3 (105)
3.	Чернігівський Дитинець	XI–XIII	19,3 (92)	60,0 (35)	3,0 (67)	24,1 (83)	69,5 (69)	35,2 (105)
4.	Чернігівське Передгороддя	XI–XIII	12,2 (73)	50,0 (28)	0 (41)	19,3 (84)	62,5 (72)	35,9 (103)
5.	Чернігів II (курганні поховання)	X–XII	10,8 (126)	49,4 (87)	11,1 (72)	45,9 (204)	77,3 (97)	32,3 (133)
6.	Бориса і Гліба (Чернігів)	X–XII	16,6 (79)	41,5 (53)	5,8 (51)	44,7 (130)	78,5 (56)	40,2 (82)
7.	Болдіни Гори (Чернігів)	X–XII	6,2 (46)	61,3 (31)	16,0 (25)	36,3 (71)	76,9 (39)	19,6 (51)
8.	Київ	X–XIII	8,9 (238)	63,8 (94)	3,9 (153)	34,6 (301)	71,3 (185)	30,3 (254)
9.	Путивль	XI–XIII	0 (45)	65,2 (23)	4,3 (46)	34,8 (92)	56,0 (50)	42,8 (56)
10.	Юр'їв	XI–XIII	0 (29)	68,7 (16)	0 (22)	17,8 (29)	75,0 (20)	16,6 (30)
11.	Любеч	XI–XII	11,1 (53)	70,0 (40)	10,6 (47)	49,2 (100)	80,8 (47)	34,3 (67)
12.	Новгород- Сіверський	XII–XVI	0 (60)	68,9 (29)	5,0 (40)	33,0 (95)	63,8 (47)	21,2 (66)
13.	Стара Ладога	XI–XII	19,1 (38)	61,8 (34)	4,7 (43)	26,8 (86)	80,0 (45)	36,0 (86)
14.	Новгород	X–XIII	3,6	47,8	8,2	30,6	66,7	29,9
15.	Козаровичі	XI–XIII	0 (68)	58,1 (43)	6,9 (43)	23,5 (92)	63,2 (49)	19,7 (76)
16.	Бучак (Бучаки)	X–XIII	11,5 (85)	66,6 (39)	1,8 (55)	33,0 (113)	72,9 (74)	28,0 (89)
17.	Григорівка	X–XIII	0 (38)	40,0 (15)	3,7 (27)	20,4 (36)	67,7 (31)	29,5 (44)
18.	Яблунівка	XI–XII	3,3 (87)	50,0 (18)	3,7 (27)	62,5 (64)	67,3 (49)	15,3 (85)
19.	хут. Половецький	XI–XII	0 (45)	25,8 (31)	4,6 (43)	30,2 (80)	68,1 (44)	45,8 (48)
20.	Монастирок	XI–XII	0 (24)	28,5 (14)	0 (14)	67,8 (38)	94,4 (18)	20,7 (29)
21.	Липове	X–XIII	14,2 (60)	42,8 (35)	8,8 (45)	28,7 (97)	57,6 (59)	25,0 (68)
22.	Автуничі	X–XIII	10,5 (56)	36,8 (19)	0 (19)	12,1 (64)	72,2 (36)	20,3 (59)
23.	хут. Зелений Гай ³	XI–XII	0 (28)	—	12,5 (16)	29,7 (34)	65,2 (23)	25,0 (28)

В статистичному аналізі використано 6 традиційних для расової краніоскопії ознак: індекс поперечно-піднебінного шва (далі ПППШ), потиличний індекс (далі ПІ), клиноподібний

² Тут та далі: ПІ – потиличний індекс, КВШ – клиноподібний верхньощелепний шов, ЗВШ – задньовиличний шов, ПОВ П – підорбітний візерунок типу П, ПППШ – індекс поперечного піднебінного шва, НО – надорбітні отвори. В дужках вказано загальну кількість спостережень.

³ попередні дані.

верхньощелепний шов (далі КВШ), задньовиличний шов (далі ЗВШ), частота підорбітного візерунку типу II (далі ПОВ II) та надорбітні отвори (далі НО).

Таблиця 3

Коефіцієнти кореляції краніоскопічних ознак з головними компонентами для 18 груп (чоловіки та жінки)

Ознаки	I ГК	II ГК	III ГК
II	-0,117	0,624	0,651
КВШ	0,769	0,249	-0,127
ЗВШ	-0,278	0,572	-0,404
ПОВ-II	-0,442	-0,045	0,619
ІППШ	0,829	0,249	0,315
НО	-0,266	0,700	-0,278
Власне число	1,636	1,331	1,162
Частка загальної мінливості, %	27,262	22,187	19,365

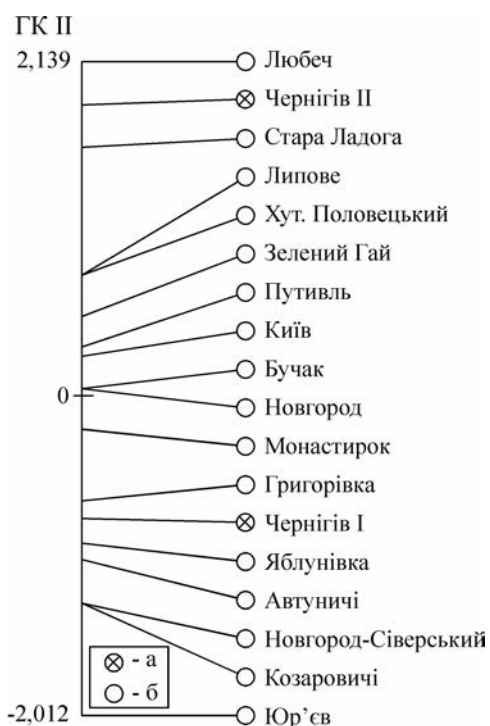

Рис. 2. Результати аналізу головних компонент: розташування 18 груп з території Середнього Подніпров'я вздовж ГК II: *a* – чернігівські вибірки; *b* – решта серій

Fig. 2. Results of analysis of main components situation of 18 groups from territory of Middle Dnipro Basin along of ГК II: *a* – collections from Chernihiv; *b* – other series

також, як і курганный могильник, не займає крайню позицію. Як ми бачимо, у цілому різниця між двома чернігівськими серіями більш ніж помірна (1,043). Також ґрунтові поховання першого Чернігова мають від'ємне значення головної компоненти, курганні поховання (Чернігів II) – додатне, переважно за рахунок відчутної відмінності (16,5 %) в наявності на черепах ознаки КВШ.

Було вираховано три змінні головних компонент (табл. 3), у цілому три головні компоненти відображають 68,6 % мінливості. Решта дві компоненти, що відображають у сумі 20 % мінливості, є “статистичним шумом” і майже не підлягають змістовній інтерпретації. Перша головна компонента (I ГК), на яку припадає 27,2 % загальної мінливості, розподіляє аналізовані групи по області від'ємних і додатних значень “ліва–права сторона”. Найбільш високий рівень кореляції з даною компонентою мають ІППШ та КВШ (кореляція додатна). На лівому кінці вектора опиняються три вибірки, які представляють територію сіверян: Путивль (-1,395), Зелений Гай (-1,162) і Липове (-1,031), на правому – дві групи з полянської території: Монастирок, з найбільшим значенням ГК I (4,334), Яблунівка (1,470). Поряд з ними, але тримаючи дистанцію, опиняється і досліджувана чернігівська серія (Чернігів II) із ґрунтових поховань (0,590) (рис. 1 і 3).

Вона все ж таки характеризувалась проміжним становищем і розташувалась ближче до центра осі абсцис поряд із Любечем (0,229) та Юр'євим (0,333). Друга чернігівська серія (Чернігів I) із ґрунтових поховань з помірним від'ємним значенням ГК I (-0,453) посіла своє місце поблизу Новгорода та Автуничів ближче до західного вектора, але

Друга ГК відображає 22,1 % сумарної дисперсії і повністю визначається трьома ознаками, що мають додатні значення компоненти – НО, ПІ та ЗВШ. Вона диференціює групи по осі “верхня-нижня сторона компоненти” (рис. 2, 3). Додатними значеннями цієї компоненти характеризуються групи, різні за своїм племінним складом, і найбільшим значенням ГК II відзначаються Любеч (2,139), Чернігів II (1,855) та Стара Ладога (1,576). Протилежний полюс також займають різні вибірки. Серед них крайнє положення у Юр’їва (–2,012), поряд знаходяться Козаровичі (–1,310), Новгород-Сіверський (–1,296), Автуничі (–1,051), Яблунівка (–0,942) і вже потім Чернігів-I (–0,782). Знову ж таки слід відмітити протилежні за знаком навантаження на першу і другу чернігівську серію, та ще більшу різницю між ними за значеннями (2,637) в даній компоненті переважно за рахунок ознак ЗВШ. Тобто в ґрунтових чернігівських похованнях за третьою компонентою простежуються помірні “південні” ознаки, які характерні у межах європеїдної раси.

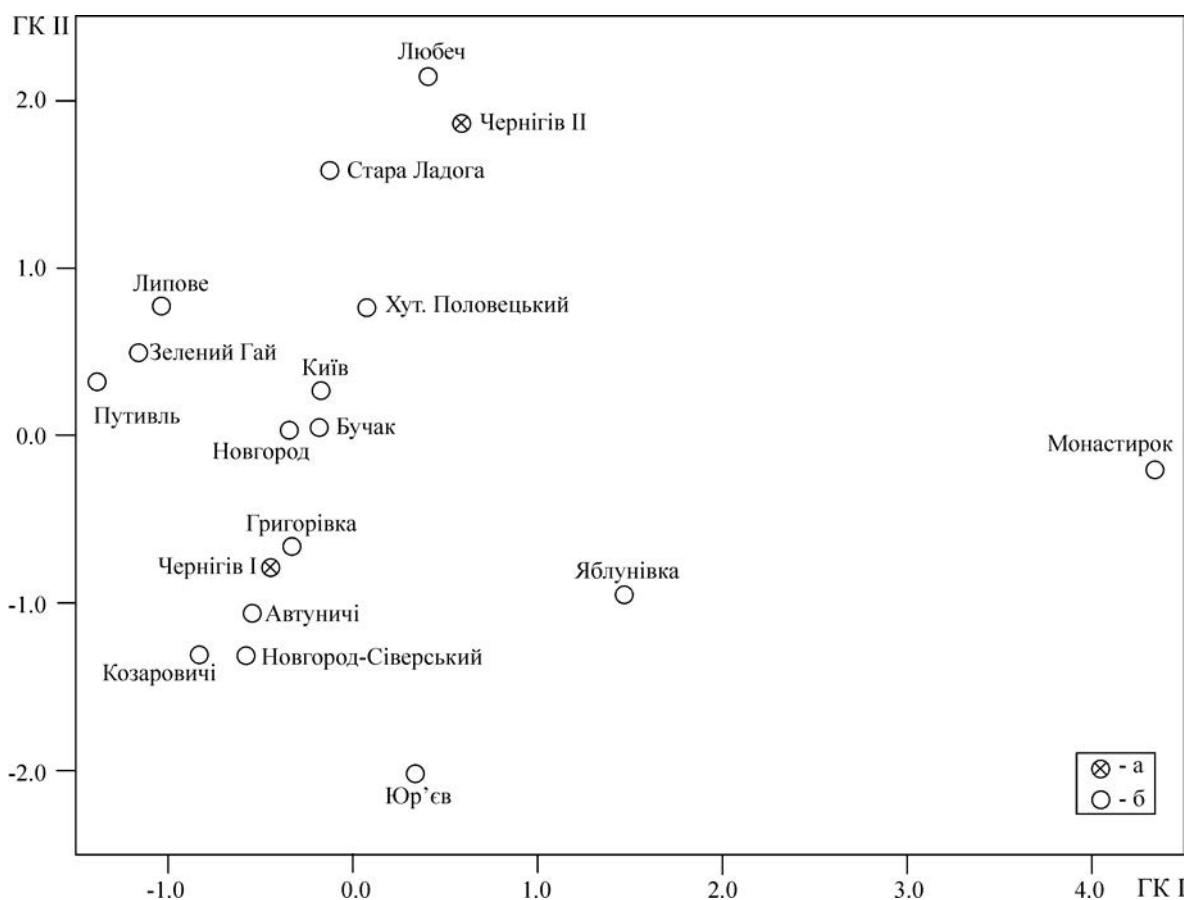

Рис. 3. Розташування 18 краніологічних груп у просторі інтегральних I і II ГК: *a* – міські чернігівські вибірки; *b* – решта серій
 Fig. 3. Situation of 18 craniological groups in space of integral I and II GK: *a* – collections from city of Chernihiv; *b* – other series

Навантаження на III ГК виявляється не набагато нижчим (19,3 % загальної мінливості) ніж значення другої компоненти, також її власне число більше за 1,0, тобто її вага є значущою для напрямку мінливості. Компонента визначається двома додатними ознаками III та ПОВ II. Значення головних компонент, за якими робилися рисунки, подано в табл. 4.

Таблиця 4

Значення головних компонент

№ п/п	Група	I ⁴	II	III	IV	V
1.	Чернігів I	-0,453	-0,782	0,612	-0,707	0,093
2.	Чернігів II	0,590	1,855	-0,270	0,528	-0,488
3.	Любеч	0,399	2,139	0,731	1,213	0,442
4.	Новгород-Сіверський	-0,583	-1,296	-0,251	1,194	0,508
5.	Путивль	-1,395	0,311	-0,806	-0,117	1,697
6.	Київ	-0,159	0,262	0,788	-0,121	0,477
7.	Юр'їв	0,333	-2,012	0,983	0,233	0,506
8.	Новгород	-0,360	0,040	-1,088	0,069	-0,142
9.	Стара Ладога	-0,128	1,576	1,646	-0,941	0,058
10.	Яблунівка	1,470	-0,942	-0,304	1,321	-0,440
11.	Липове	-1,031	0,769	-0,254	-0,041	-1,752
12.	Автунічі	-0,547	-1,051	1,351	-1,604	-1,101
13.	Зелений Гай	-1,162	0,494	-0,465	1,585	-0,458
14.	Козаровичі	-0,842	-1,310	-0,689	0,772	-0,379
15.	Монастирок	4,334	-0,206	-0,369	-0,320	0,025
16.	хут. Половецький	0,067	0,762	-2,277	-1,898	0,455
17.	Григорівка	-0,342	-0,669	-1,147	-0,973	-0,147
18.	Бучак	-0,191	0,059	1,808	-0,192	0,647

Теоретична модель міжгрупових кореляцій наголошує на тому, що якщо досліджувані сполучення розпадаються на два чітко окреслені комплекси, кореляція між ознаками, що роз'єднує обидва комплекси, може досягнути високого рівня [Козинцев, 1988, с. 114]. В нашому випадку, виходячи із табл. 5, можна припустити, що внутрішньоетнічні зв'язки між групами слабкі та лише один з них є достовірним – між ІІІІІ та КВШ з додатним навантаженням (0,506). Також кореляція між ознаками практично відсутня в п'яти випадках між ознаками ЗВШ та ІІ (-0,076), КВШ і ІІ (-0,092), НО і КВШ (-0,090), ПОВ ІІ і ЗВШ та НО і ІІІІІ (-0,074). Це свідчить про слабку расово-розмежувальну спроможність задньовиличного шва в даному аналізі, до якого залучаються європеїдні серії, та про дуже незначну монголоїдну домішку в окремих групах.

Таблиця 5

Коефіцієнти кореляції між дискретно-варіативними ознаками в серіях з території Київської Русі

Ознаки	ІІ	КВШ	ЗВШ	ПОВ-ІІ	ІІІІІ	НО
ІІ	–					
КВШ	-0,092	–				
ЗВШ	0,076	0,121	–			
ПОВ-ІІ	0,197	-0,155	0,054	–		
ІІІІІ	0,193	0,506⁵	-0,210	-0,187	–	
НО	0,210	-0,090	0,238	-0,119	-0,074	–

⁴ I–V – Головна компонента⁵ P < 0,05

На рис. 3 положення кожної групи визначається двома головними компонентами, описаними вище. Отже, побудований за першими двома ГК графік являє собою двомірну проекцію взаєморозташування груп з мінімальними можливими викривленнями. Майже всі представлені серії згрупувалися у західній частині координатного поля, окрім могильників Монастирок та Яблунівка. Це свідчить про певну відмінність (специфіку) у етнічному складі названих груп. До них можна віднести і прикордонний могильник часів Київської Русі Юр'єв, який за другою ГК знаходиться в нижній частині графіка. На цьому неодноразово наголошувалося антропологами і археологами [Орлов, Моця, Покас, 1985, с. 59; Козловський, 1985, с. 70; Моця, 2007, с. 169], але такої потужної відмінності від Подніпровських серій могильника Монастирок (літописний Заруб) за краніометричними та археологічними даними не простежувалось. У верхній частині координатного поля знаходяться три серії: Любеч, Чернігів II та Стара Ладога. Найбільш подібною до курганных поховань із давньоруського Чернігова виявилась міська група із Любеча. Як ми знаємо, серед чоловіків, похованих у могильнику Стара Ладога, є германський (нормандський) морфологічний компонент [Санкіна, Козинцев, 1994, с. 59], чого не можна сказати про жіночий склад населення, тож позаяк ми розглядаємо і чоловічу, і жіночу групу разом, розташування названої серії поряд із курганными похованнями Чернігова і Любеча є логічним.

Такий результат потребує уточнення іншими засобами аналізу, і в даному дослідженні це метод виокремлення кластерів за значенням ознак [Дерябин, 2008, с. 230–276]. На дендрограмі, яка отримана в результаті кластеризації матриці коефіцієнтів узагальненої різниці перерахованих раніше серій, помітно, що курганні чернігівські поховання, безсумнівно, виявляють подібність із м. Любеч у верхньому субкластері, перебуваючи від названої міської серії на малій (1,570) дистанції Евкліда вже на п'ятому кроці кластеризації. Результати кластерного аналізу підтверджують надійність висновку про найбільшу подібність досліджуваної серії Чернігів II із могильником у Любечі (рис. 4).

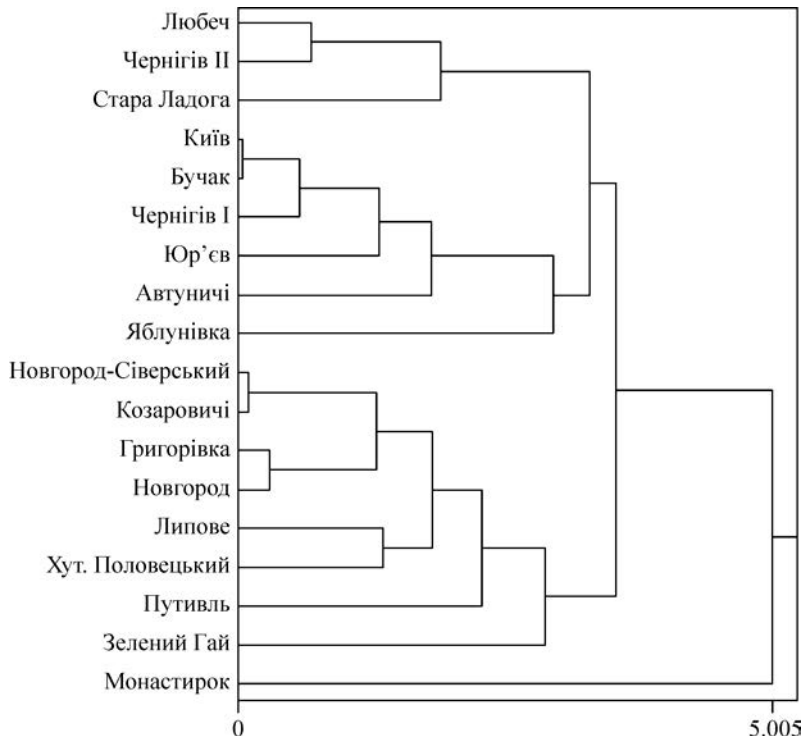

Рис. 4. Результати кластерного аналізу відстані Махаланобіса (D_C^2) між 18 краніологічними групами

Fig. 4. Results of cluster analysis of Mahalanobis distance (D_C^2) among 18 craniological groups

Наступна чернігівська серія (Чернігів I) також потрапляє у другий верхній субкластер А, але під час його розмежування опиняється в нижній його частині поряд із Києвом на четвертому кроці кластеризації (1,485). У цей нижній субкластер також потрапляють: Юр'їв (2,082), Автуничі (2,466) та Яблунівка (3,377). Дендрограма дає змогу уточнити більшість міжгрупових співвідношень на основі характеристик дискретно-варіативних ознак на черепі: 1) населення яке представлено в даному аналізі з території Середнього Подніпров'я не однорідне, причому максимально своєрідна вибірка із дружинного могильника Монастирок, яка знаходиться на дистанції 5,005 і не має прямих племінних аналогій; 2) найменша дистанція виявлена між Києвом та сільською вибіркою Бучак (1,060); 3) сіверянський могильник із Новгород-Сіверського на малій дистанції (1,110) об'єднався із групою з полянської території Козаровичі.

Подібність населення, що залишило курганні поховання в Чернігові, до похованих у Любечі можна пояснити тісними політичними стосунками між цими давньоруськими містами, які відігравали помітну роль у вітчизняній історії та посідали важливе місце на політичній мапі Давньої Русі [Коваленко, 1997, с. 5].

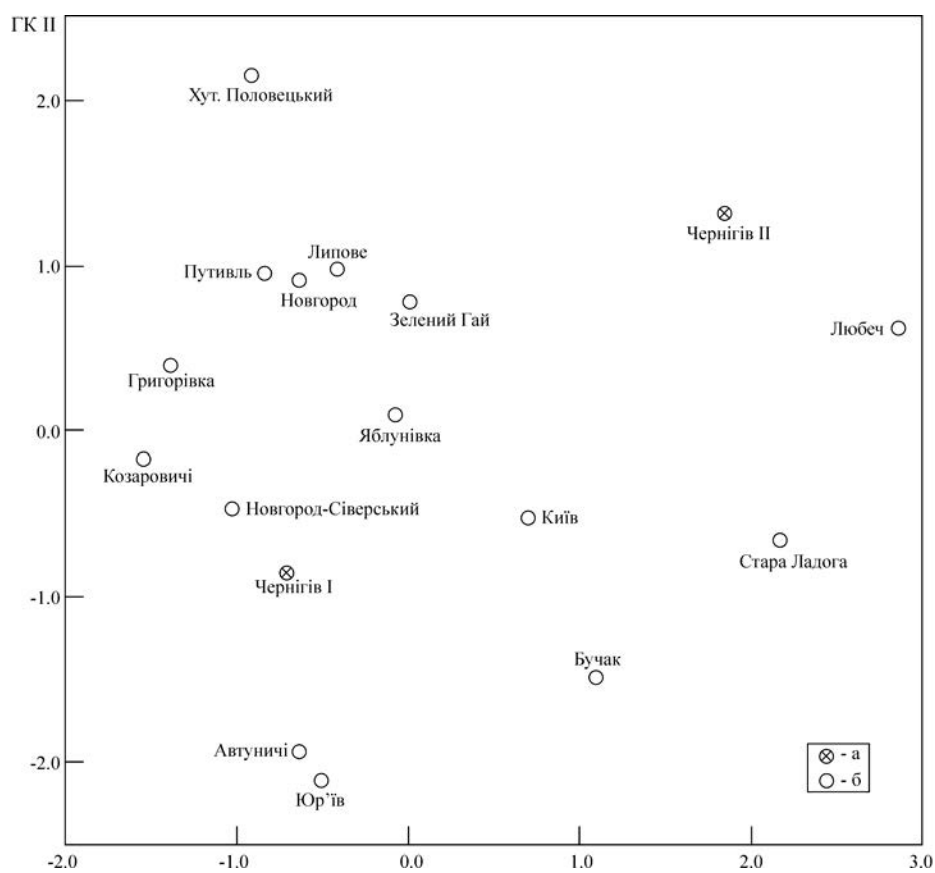

Рис. 5. Розташування 17 краніологічних груп у просторі інтегральних I і II ГК
 Fig. 5. Situation of 17 craniological groups in space of integral I and II ГК

При виключенні з багатовимірного аналізу могильника у с. Монастирок, який за краніометричними даними тяжіє до населення західно та південнослов'янських земель [Рудич, 2009, рис. 1, с. 182], простежується невелике збільшення дистанцій між досліджуваною групою та населенням Любича (1,750). За ГК I крайні позиції займають Любеч з додатними значеннями (2,862) та Козаровичі (-1,546) – з від'ємними. Групи роз'єднують ознаки ІППШ та ІІ. Внаслідок найбільших навантажень на ознаки НО і ПОВ-ІІ, за другою компонентою серія у хут. Половецького отримала найбільші додатні значення (2,151), а від'ємні Юр'їв (-2,121). У цілому, виявлено зміщення могильника Яблунівка у центральну частину графіка одразу за двома ГК та більше відокремлення Старої Ладоги від Чернігова II і Любича (рис. 5).

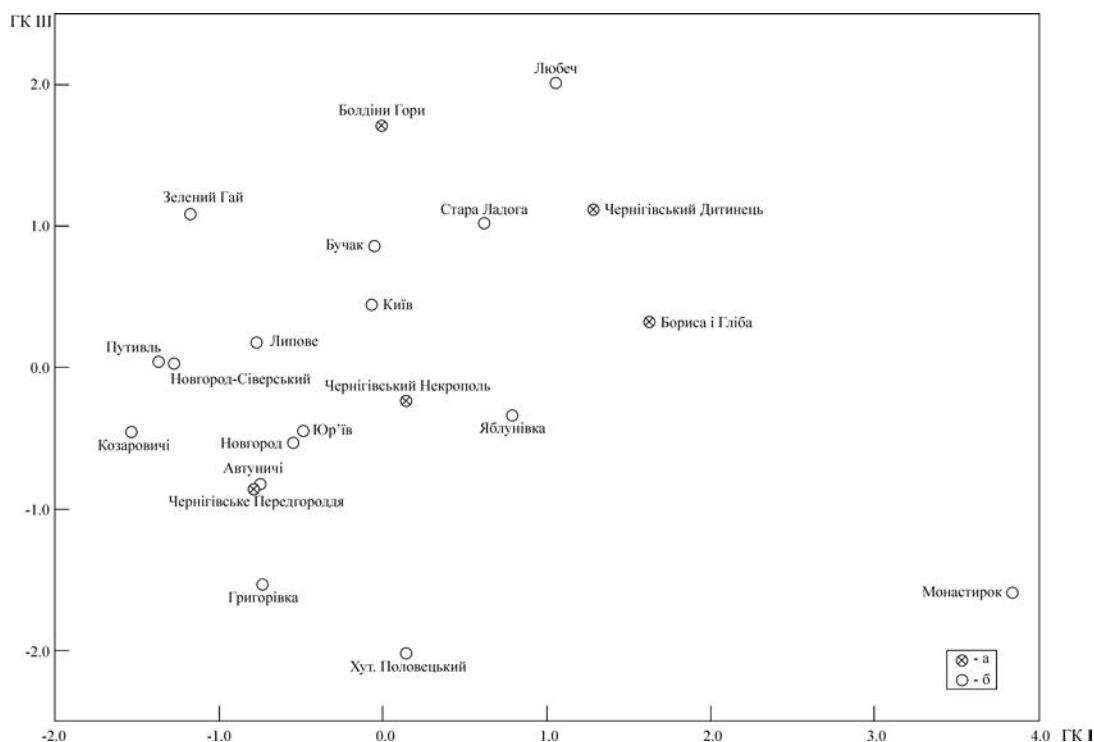

Рис. 6. Розташування 21 краніологічних груп у просторі інтегральних I і II ГК
 Fig. 6. Situation of 21 craniological groups in space of integral I and II GK

На основі I та II компоненти побудований графік (рис. 6). I ГК (26 % загальної мінливості) розмежує групи за ознаками ІППШ та КВШ, а II ГК (21 % загальної мінливості) за ПОВ-II та в меншій мірі на розподілення серій вплинув ЗВШ. Коефіцієнти кореляції дискретно-варіюючих ознак при цьому, виявились слабкі. В результаті багатовимірного аналізу виявлено, що саме завдяки наявності могильника з Болдіних Гір проявляється подібність таких груп як Чернігів II і Любеч.

Отже, за шістьма ознаками краніоскопічної системи різниця між двома чернігівськими серіями відчутна. Грунтові поховання вбирають у себе типи як північних так і південних європеїдних популяцій, а досліджувана нами курганна група більше тяжіє до північних європеїдів. Остання виявляє подібність з населенням Любича, а ґрунтовий могильник тяжіє до сільських груп як Лівобережжя так і Правобережжя Дніпра: Автуничі, Григорівка і меншою мірою до міст: Новгород-Сіверський та Київ.

Схожі результати отримано і за фенетичними даними. Так, зіставлення з відомими слов'янськими та балтійськими серіями за 17 краніофенетичними ознаками об'єднаної серії із Чернігова показало помірну генетичну близькість давньоруського населення Чернігова до київської групи XI–XII ст., а також, меншою мірою, до Лівобережних вибірок: Путивль та Переяслав-Хмельницький. При окремому зіставленні чернігівських серій за фенетичними даними ґрунтові поховання тяжіють до Київської серії XI–XII ст., а курганні до Путивля, Переяслава та Києва X–XI ст.

Враховуючі різні групи, які залучаються в двох програмах, та відмінні методики багатовимірного дослідження, результати не мають суттєвих розбіжностей, але на даному етапі носять попередні висновки у зв'язку з малою кількістю серій залучених до порівняння.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеева Т.І.

- 1969 Антропологічний склад населення давньоруських міст // Матеріали з антропології України. – К.: Наукова думка. – Вип. 4. – С. 73–86.

Алексеева Т.І.

- 1973 Этногенез восточных славян. – М.: Изд-во МГУ. – 329 с.

Алексеева Т.І., Ефимова С.Г., Эренбург Р.Б.

- 1979 Каталог краниологических и остеологических коллекций Института и Музея антропологии МГУ (1865–1977) // Издательство Московского Университета. – М. – С. 96–97.

- 1986 Каталог краниологических и остеологических коллекций Института и Музея антропологии МГУ. – М. – 224 с.

Богданов А.П.

- 1880 Антропологическая выставка 1879 г. // Известия Императорского Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. – М. – Т. 35. – Часть 1. – Вып. 1–3. – Т. 3. – Часть первая.

Гравер Р.У.

- 2002 Одонтологический аспект этногенеза и этнической истории восточнославянских народов // Восточные славяне. Антропология и этническая история. – М.: Наука. – С. 205–218.

Громов А.В., Моисеев В.Г.

- 2004 Краниоскопия населения Западной и Южной Сибири: География и Хронология // Расы и народы. – М. – Т. 30. – С. 216–249.

Дерябин В.Е.

- 2008 Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов. МГУ им. М.В. Ломоносова. Биологический факультет, специальность 01.17. – Антропология. – М. – 332 с.

Долженко Ю.В.

- 2010а Антропологічний тип населення чернігівського літописного Передгороддя XII–XIII ст. // Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І.С. Винокура. – Тернопіль. – С. 83–87.

- 2010б Краниоскопічні особливості населення Києва X–XIII ст. // Наукові записки з української історії: збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький. – Вип. 25. – С. 3–17.

- 2011 До антропології похованих у Чернігівському Некрополі XI–XIII ст. // Наукові записки з української історії: збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький – 2011. – С. 48–75.

- 2011б До питання про дискретні ознаки на людських черепах із Чернігова X–XIII ст. // Сіверянський літопис. – Чернігів. – № 4. (100). – С. 3–17.

Долженко Ю.В., Потехіна І.Д.

- 2011 Мешканці Чернігівського Дитинця: антропологічне дослідження // в монографії О. Моці, А. Казакова, Давньоруський Чернігів. – К.: Стародавній Світ. – 2011. – С. 279–296.

Зиневич Г.П.

- 1967 Очерки палеоантропологии Украины. – Киев. – 223 с.

Коваленко В.П., Коваленко О.Б.

- 1997 Передмова // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Ч. – 216 с.

Коваленко В.П., Моця О.П.

- 1992 Дослідження поселення та могильника X–XIII ст. біля с. Автуничі на Чернігівщині // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Ч.: Сіверянська думка. – С. 5–10.

Козак А.Д.

- 2000а Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучак) // Народы России: от прошлого к настоящему. Антропология. – М. – Часть II. – С. 243–259.

Козак О.Д.

- 2000 Антропологичний склад та морфофізіологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка) // Археологія. – К. – № 1. – С. 67–80.
- 2005 Древнерусское население Григоровки по материалам могильника // Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка. – К. – С. 226–241.
- 2010 Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії. – К. – 2010.

Козинцев А.Г.

- 1987 Краниоскопия и расовая классификация // СЭ. – Вып. 2. – С. 12–31.
- 1988 Этническая краниоскопия, расовая изменчивость швов черепа современного человека. – Л. – 165 с.

Круц С.И., Шепель Е.А., Серeda С.П., Потехина И.Д., Покас П.М., Назарова Т.А., Литвинова Л.В., Рудич Т.А.

- 1986 Палеоантропологические коллекции института Археологии АН УССР: каталог в 2 т. / [сост. С.И. Круц, Е.А. Шепель, С.П. Сегеда, И.Д. Потехина, П.М. Покас, Т.А. Назарова, Л.В. Литвинова, Т.А. Рудич]. – Киев: На правах рукописи. – Т. II. – С. 558.

Мовсеян А.А.

- 2005 Фенетический анализ в палеоантропологии. – М.: Университетская книга. – 272 с.

Моця О.П.

- 1990 Погребальные памятники Южнорусских земель IX–XIII вв. – К.: Наукова думка. – 156 с.
- 1993а Могили Чернігово-Сіверської землі // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова // Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д.Я. Самоквасова. – Ч. – С. 20–22.
- 1993б Населення Південно-Руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів). – Київ. – 160 с.
- 1997 Господарство давньоруського Автуничського поселення на Поліссі // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. РАС. – Київ–Львів. – С. 209–215.
- 2007 Південна “Руська Земля”. – К. – 264 с.

Моця О.П., Коваленко В.П., Покас П.М., Готун І.А., Томашевський А.П.

- 1990 Отчет об исследованиях Автуничского поселения в 1990 г. // НА ІА НАНУ. – № 28а. – 77 с.

Моця А.П., Сухобоков О.В.

- 1983 Отчет о раскопках роменско-древнерусского комплекса памятников у с. Зеленый Гай Сумского района и обл. // НА ІА НАНУ. – № 38а. – 30 с.

Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М.

- 1985 Исследования летописного Юрьева на Роси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (история и археология). – К.: Наукова думка. – С. 30–62.

Покас П.М.

- 1984 О физическом типе древнерусского населения правобережья Украины // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. – К. – С. 66–75.
- 1985 Население черниговской земли (по данным антропологии) // Историко-археологический семинар “Чернигов и его округа в IX–XIII вв.”. Тезисы докладов. – Ч. – С. 31–33.
- 1988 Антропологическая характеристика погребений // Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. – К.: Наукова думка. – С. 136–138.
- 1989 Средневековое население Новгорода-Сиверского по данным палеоантропологи // Новгороду-Северському – 1000 лет. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Чернигов–Новгород-Сиверский. – С. 50–51.

Покас П.М., Приймак В.В.

- 1992 Звіт про археологічні дослідження комплексу пам'яток біля с. Зелений Гай Сумського р-ну, Сумської обл. в 1992 р. НА ІА НАНУ. – № 58. – 17 с.

Покас П.М., Осадчий Є.М., Приймак В.В.

- 2007 Зелений Гай // Ін-т археології НАНУ, Ін-т культури. Заповідник Полтава. – 87 с.

ПСРЛ

1962 Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей. – М.; Л. – Т. II. – Стб. 16.

Рудич Т.О.

2004 Антропологічний склад населення могильника давньоруської доби на вул. Паторжинського, 14 у м. Києві. // АДУ. – Вип. 7. – К. – С. 420–424.

Рыбаков Б.А.

1958 Отчет о работе “Южно-Русской” экспедиции за 1958 г. в г. Любече // Научный архив Института археологии НАН Украины. – № 25.

1964а Любеч – феодальный двор Мономаха и Ольговичей // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР. – М. – № 99. – С. 21–23.

1964б Первые века русской истории. – М. – С. 147.

Самоквасов Д.Я.

1878 Историческое значение городищ // Труды III Археологического съезда. – К. – Т. I. – С. 231.

1878–1879 Сведения о раскопках курганов Черниговской губернии. – Т. XXXI, антропологическая Выставка. – М. – Т. 2.

1908 Могила русской земли. – М. – С. 191–205.

Санкина С.Л., Козинцев А.Г.

1994 Антропологические материалы эпохи средневековья из Приладожья // Тезисы докладов междунар. Конф. к 100-летию В.И. Равдоникса. – СПб. – С. 57–60.

Сегеда С.П.

1999 Антропологічні дослідження в Північно-Східній частині Житомирщини // Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. Овруччина. – Львів: Інститут народознавства НАН України. – Вип. 2. – С. 7–18.

Тихомиров М.Н.

2008 Древнерусские города. – СПб. – 349 с.

Шекун О.В.

2007 Нові дослідження чернігівського курганного некрополя // Чернігів у середньовічній ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Ч. – С. 106–119.

Yurij DOLZHENKO

CRANIOSCOPY OF BURIED AT BARROW COMPLEXES OF CHERNIGIV
DURING X–XII CENTURIES

Therefore, in six cranioscopic system features, difference between two Chernigiv series is palpable. Soil burials belong to the “southern” European populations, and mound group studied by us- to the “northern”. The latter shows similarities with the city of Ljubech and soil burial ground tends to rural groups and Polanian and Siverianian territories of Avtunychi, Hryhorivka and the city of Kyiv. Similar results were obtained and with a help of fenetic data. Thus, comparison with known Slavic and Baltic series in 17 fenetic features of combined series of Chernigov showed moderate genetic proximity of the ancient population of Chernigov to the Kiev group of XI–XII centuries. Moreover, to a lesser extent, to Siverianian sample from Putyvl and series from Pereiaslav-Khmelnysky which represent Polians. In a separate comparison of Chernigiv series in fenetic data burial grounds tend to Kiev series of XI–XII centuries, and mounds to Putyvl, Pereiaslav and Kyiv of X–XI centuries. Taking into account different groups involved in two programs, and different methods of multivariate studies, results don’t have noticeable differences, but at this stage give preliminary conclusions due to small amount of series, involved in comparison.